

ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ СРСР ТА НІМЕЧЧИНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Протягом багатьох віків мистецтво впливу на морально-психологічний стан військовослужбовців та населення противника було надзвичайно важливим і досягло високого рівня. Протягом ХХ століття вдосконалювалися інформаційні технології. Демократичні перетворення вимагали широкого розголосу всього, що відбувалося в провідних європейських країнах. Не стояли осторонь і держави з тоталітарним укладом, вони використовували інформаційні технології для створення замкнених політичних систем і поширення ідеологій на власних громадян.

Під час Першої світової війни механізми та засоби інформаційного протистояння активно використовувалися як США, так і Великобританією. У результаті надзвичайний план ведення інформаційної війни проти Росії «невійськовими засобами» було реалізовано. Він завершився Брестським мирним договором 1918 року і виходом Росії з війни з Німеччиною.

У той же час сама Німеччина стала жертвою інформаційно-психологічних операцій противника, який уміло зруйнував міць її тилу. Англія в цей період уже володіла потужним арсеналом методів інформаційного впливу, який і використовувала в боротьбі проти Німеччини. Внаслідок такого інформаційного тиску в Німеччині, як і в Росії, вибухнула революція, що стала однією з важливих причин її поразки в Першій світовій війні.

Питання інформаційного протистояння є дуже актуальним у сучасній історичній науці, воно потребує багатоаспектного вивчення проблеми воєно-політичного протиборства засобами інформаційної війни. Особливої уваги, на нашу думку, потребує дослідження інформаційного протистояння Німеччини і СРСР під час Другої світової війни.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є висвітлення окремих аспектів цієї проблеми в працях зарубіжних та вітчизняних істориків, які тією чи іншою мірою торкалися питання інформаційної боротьби в зазначений вище період історії.

Після закінчення війни багато хто з європейських та, власне, і німецьких політиків зазначали, що Німеччина потерпіла поразку не на полі бою, не від того, що «її армія ніколи не буде розбита», а поразка стала очевидною тому, що рухнув тил, оскільки значна частина радикально налаштованих політиків і мирних жителів стала жертвами іноземної пропаганди. У міжвоєнний період в університетах Європи почалося вивчення ролі інформації у війні, було проведено велику кількість досліджень. Не залишились осторонь і німецькі вчені. Вони узагальнили накопичені теоретичні знання та досвід у галузі інформаційного протистояння під час війни, об'єднали в єдину теорію, яку німецький вчений Дж. Ф.Ч. Фуллер 1921 року назвав «теорією психологічної війни»¹.

Важливим дослідженням у цьому контексті стала праця відомого історика Г. Лассвелла, де він оцінював техніку пропаганди обох сторін військових дій, спираючись на інтерв'ю офіційних осіб та аналіз архівних матеріалів. Він аналізував символи, які використовувалися в пропагандистських повідомленнях. Його дослідження стали важливим внеском у теорію комунікацій та інформаційних війн².

Військові вчені одноголосно визнали, що інформаційна війна є складовою частиною військового мистецтва. Один із англійських учених П.Г. Уорбертон, якого у своїй праці згадує російський автор В.Г. Крисько, писав: «Сьогодні основним завданням у війні є не знищення збройних сил противника, як це було раніше, а підриг морального стану населення ворожої країни в цілому і до рівня, щоб воно змусило свій уряд піти на мир. Збройні зіткнення армій – це лише один із засобів до досягнення цієї мети»³.

Тепер, коли активно входить у суспільне життя поняття інформаційного простору, ми не можемо ігнорувати той факт, що й у Німеччині, й у СРСР з 20–30-х років ХХ ст. формувався власний інформаційно-ідеологічний простір, основою якого стала відповідно нацистська та комуністична ідеологія.

Переваги інформаційного впливу розуміло й керівництво Радянського Союзу – одного з головних противників у цій війні. З перших днів створення СРСР основним політичним завданням більшовицької партії та Радянського уряду був інформаційний вплив на масову свідомість населення. У передвоєнний період радянське керівництво створило надзвичайно потужний пропагандистський апарат, який діяв, створюючи необхідні установки у свідомості населення багатонаціональної держави. Однією з таких установок було загальновідоме твердження про непереможність Радянської Армії, що мало глобальні наслідки в 1941–1945 рр.

У сучасних вітчизняних словниках тлумачення терміна «інформаційне поле (простір)» ще не відображене належним чином. Якщо ж виходити із латинського значення слова «інформувати» – це «зображати, складати уявлення про щонебудь», звідси логічно пояснюється, що «інформаційне поле» означає поле чи простір, у якому існує, циркулює, обертається інформація. Поняття «інформаційний простір» – соціально-політичне і містить у собі територіальний і космічний фактори, а найбільш важливою складовою є людський фактор, оскільки суспільна інформація призначається для людини, основний її споживач – людина, і без людини вона втрачає свій сенс⁴.

Під час глобальних воєн застосовується інформаційно-психологічний вплив на армію та населення противника, внаслідок якого відбувається цілеспрямована і методична дія на психічну свідомість мас шляхом різного роду інформації. І що найважливіше – основний удар спрямований на підсвідомість. Отже, дія на масову психічну свідомість дає в результаті можливість управляти масами⁵.

Прикладом може стати також Німеччина часів Третього Рейху, коли 80 мільйонів німців і вождів Рейху, зокрема рейхсміністра Міністерства народної освіти і пропаганди Й. Геббельса, приваблювали ідеї А. Гітлера⁶. Причому методи пропаганди, розроблені самим Геббельсом, не тільки дозволили переконати народ Німеччини в правоті фюрера, але й сприяли тому, що за чотири роки війни в полон до німців добровільно здалася велика кількість російських солдатів. За даними, дослід-

ження історика В. Короля до полону здалося близько 6 млн. 400 тис. чоловік⁷. Здавалися не тільки на початку війни (що ще якось пояснювалось), але й у самому кінці війни, коли Радянська Армія вже вела наступальні бої, звільняючи Європу. Проаналізуємо дані, які пропонує нам О. Гогун: «...1942 року, після битви під Москвою, шість дивізій перебіжчиків (79779 осіб), у 1943 році – після Сталінграда, більше двох піхотних дивізій повного складу (26108 осіб). 1944 року, коли багато хто у світі припускав, що війна закінчиться саме цього року, а червоноармійці, пройшовши через Україну і Білорусію, своїми очима переконались у «неперевершеності» нацистського «нового порядку» чисельність усвідомлених «зрадників» дорівнювала чисельному складу дивізії (9207 осіб)»⁸.

«Дієвість нацистської пропаганди оцінили і «органи», помічає О. Гогун. За знайдену ворожу листівку або власівську газету червоноармійця розстрілювали. Упродовж усієї радянсько-німецької війни військові трибунали (зрозуміло, не тільки через знайдені примірники друкованої ворожої пропаганди) винесли 167000 смертних вироків»⁹.

Зважаючи на дані, які пропонує нам О. Гогун можна зробити висновок, що значна частина населення, дійсно підпадала під вплив нацистської пропаганди, але багато було перебіжчиків, які переходили на бік німців, щоб пристосуватися до існуючих умов і врятувати своє життя.

Таким чином, сила інформаційного впливу може бути надзвичайно потужною. І хоча в кінці 30 – на початку 40-х рр. такого поняття, як «інформаційний простір» ще не існувало, усі методи та прийоми, які використовувала Німеччина та Радянський Союз свідчили про розвиток і актуалізацію інформаційної політики в Європі. У ХХ ст. вважали, що загальноприйняте у світі визначення «інформаційний простір» – це перш за все, сума складних інформаційних технологій, які є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних спільнот, які впливають на формування світоглядних процесів у суспільстві (Шрейдер «Теорія комунікацій»)¹⁰.

Такими технологіями в умовах Великої Вітчизняної війни стали чітко розроблені урядом, керівництвом Націонал-соціаліс-

тичної партії в Німеччині та Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) у СРСР методи й механізми, які робили німецьке та радянське суспільства інформаційнозамкнутими.

Проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій України в роки Другої світової війни – одна з тем, яка цікавить сучасну вітчизняну історичну науку. Вона практично не вивчалась у період існування Радянського Союзу. У СРСР у цей період не розглядалося такі поняття, як «інформаційні технології», «німецький інформаційний простір», засоби та механізми формування інформаційного простору. Радянськими істориками досліджувалися переважно ідеологічна пропаганда серед населення з пріоритетним напрямком – Комуністична партія – гегемон та організатор соціалістичного життя. Частково досліджувалися методи та механізми агітації та пропаганди, коли мова йшла про нацистське керівництво та німецьку окупаційну владу. Цим пояснюється відсутність узагальнюючих праць із цієї проблеми у вітчизняній історіографії, недостатньо досліджено окремі аспекти важливого питання інформаційного протистояння в сучасній українській історичній науці.

Вітчизняну історіографію з проблеми інформаційної пропаганди та інформаційного протистояння сторін, які воювали в роки Великої Вітчизняної та Другої світової воєн у науковому просторі колишнього СРСР в цілому, і України зокрема, умовно можна розділити на три періоди: перший – 50–80-і рр., коли дослідження пропаганди Третього рейху вітчизняними істориками відбувалося під ідеологічним пресом Комуністичної партії і подавалося лише як боротьба двох ідеологій, другий – 90-і р., коли пропагандистська діяльність нацистської Німеччини досліджувалася лише в контексті загальних проблем, але як окреме питання розглядалося повсякденне життя населення окупованих територій та вплив пропаганди на його психологічний настрій. Третій період з кінця 90-х і до сьогодні. Цей період займає у вітчизняній історіографії надзвичайно важливе місце: українські історики навіть у загальних працях більш глибоко досліджують пропаганду нацистської Німеччини та її вплив на морально-психологічний стан населення окупованих

територій. З'явилися праці, де досліджено окремі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя населення України в період тимчасової окупації. На жаль, дослідження питання німецького інформаційного простору та інформаційного протистояння СРСР і Німеччини як окремої теми в сучасній Україні відсутнє, а самі терміни в історичній літературі практично не використовуються для характеристики окупаційного періоду в СРСР та інших країнах, що були окуповані гітлерівською Німеччиною.

Аналіз наукової літератури першого періоду радянської історіографії показує, що в цей час радянські історики намагаються показати проблеми Другої світової та Великої Вітчизняної війни, даючи оцінку зібраному фактичному матеріалу. В полі зору дослідників питання провідної ролі Комуністичної партії в організації партизанського та підпільного руху на тимчасово окупованій території України, агітаційно-пропагандистська діяльність в тилу ворога. Питання впливу нацистської пропаганди на населення окупованих територій для дослідників було найголовнішою проблемою, але вивчення морально-психологічних настроїв населення України в період німецької окупації ґрунтувалося на ідеологічній аксіомі про патріотизм і героїзм радянських людей, готових до самопожертви заради перемоги соціалізму¹¹

Нацистська Німеччина, маючи досвід програної Першої світової війни, розбудовуючи зруйновану державу, зробила ставку на розвиток інформаційного простору як у самій Німеччині, так і на теренах Європи. Ця система почала утверджуватися ще в 20-і роки. Ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкривають праці радянського публіциста Л. Гінзбурга, Д. Мельникова, Л. Чорної. У своїй праці «Потусторонние встречи» Л. Гінзбург наголошує на особистій відповідальності керівників Третього Рейху за політику, яку вони проводили в окупованих країнах Європи та в СРСР. Він розкриває політичні пріоритети нацистської Німеччини та наслідки інформаційної політики, що проводилася на окупованих територіях¹². Д. Мельников і Л. Чорна досліджуючи німецький фашизм з його планами панування над світом показали особистість

А. Гітлера, усі його якості, що впливали на політику нацистської Німеччини в період перебування його при владі. Автори виявили окремі аспекти пропагандистських здібностей самого фюрера та його роль в інформаційній політиці Третього Рейху¹³.

Протягом 1933–1945 рр. у Німеччині Націонал-соціалістичною партією було створено безпрецедентну в світовій історії систему державного маніпулювання масами та повністю підконтрольний фашистському керівництву інформаційний простір. Відповідно й під час підготовки нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз засобам ведення інформаційно-психологічної війни проти Червоної армії і цивільного населення СРСР було приділено особливу увагу: нацистська пропаганда, згідно із задумами Гітлера в ході Великої Вітчизняної війни повинна була послабити бойовий дух червоноармійців, сприяти дезорганізації радянського тилу і забезпечити покірність і працю місцевого населення. Щоб реалізувати ці плани нацистській Німеччині необхідно було зруйнувати колишні світоглядні установки радянських громадян і сформувати нові стереотипи та уявлення.

У загальних роботах з історії націонал-соціалізму розглядалися ідеологія німецького фашизму та його ідейні витoki. У найбільшому узагальненому дослідженні німецького фашизму – монографії О.О. Галкіна – націонал-соціалістська ідеологія та її втілення в інформаційній політиці нацистської Німеччини розглянута більш докладніше, ніж у попередніх і подальших роботах радянських дослідників. Автор розкриває сутність пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії в самій Німеччині та її плани щодо окупованих територій СРСР. Були вперше проаналізовані соціально-психологічні основи і соціалістичний компонент у системі гітлерівської ідеології¹⁴.

У більшості робіт радянських дослідників цього періоду було очевидним, що інформаційно-пропагандистська діяльність нацистського апарату недостатньо вивчена у вітчизняній науці. Вивчалися переважно психологічні основи нацистської пропаганди та її вплив на особистість німецького чи радянського бійця. О.О. Галкін також досліджував психологічні основи нацистської пропаганди, але акцентував особливу увагу на

прийомах, якими користувалися нацистські пропагандисти для впливу на власне населення.

Відомий історик О. Верт, розкриваючи у своїй праці «Россия в войне 1941–1945» висвітлює роботу військових кореспондентів, показує пропагандистську діяльність радянських політичних кадрів та вермахту на окупованих територіях, аналізує і виявляє особливості військової журналістики. Особливу увагу він приділяє періодичній пресі, через яку розповсюджувалися необхідні інформаційні потоки¹⁵.

Особливості організації внутрішньої і зовнішньої нацистської пропаганди вивчались у працях відомого радянського історика В.І. Дашичева. Ряд його праць присвячені створенню і діяльності Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини та діяльності відділу пропаганди вермахту на окупованих територіях СРСР¹⁶. Саме він робить перші кроки до висвітлення боротьби між Німеччиною та СРСР інформаційними засобами. Показуючи структуру управління інформаційними потоками Німеччини, він виявляє особливі механізми і засоби впливу на населення і війська противника.

Інформаційна політика та пропагандистська діяльність нацистської Німеччини серед військовослужбовців Червоної армії і населення окупованих територій СРСР в основному вивчалася в працях з історії ідейно-політичної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) в армії та в тилу. У роботах відомого українського історика М.В. Коваля та інших радянських і вітчизняних істориків уперше в радянській історіографії показано, що Німеччина робила велику ставку саме на пропагандистську діяльність політичного апарату Третього Рейху. Враховуючи досвід поразки в Першій світовій війні, нацистське керівництво розраховувало на свою пропаганду як на один із головних засобів ведення війни і окупаційної політики. Але необхідно також зазначити, що вивчення нацистської пропаганди як окремої теми ще не було метою дослідження згаданих авторів. У зв'язку з цим ряд важливих аспектів цієї проблеми так і залишилися поза увагою¹⁷.

У кінці 80-х рр. М.В. Коваль почав досліджувати нацистську пропаганду та використання її для морально-політичного гноб-

лення населення окупованих країн, зокрема України. Вивчаючи суспільно-політичне життя населення України, він дослідив фашистську пропагандистську політику та принципи, на яких вона базувалася. Це вже було «першою ластівкою у радянській історіографії у розумінні пропаганди не як окремого явища, а як інструмента інформаційної політики»¹⁸.

Вплив нацистської та радянської пропаганди досліджували також історики І.А. Івлєв і А.Ф. Юденков. Їх праці присвячені політичній діяльності КППС на окупованих територіях СРСР упродовж 1941–1944 рр. У цих роботах історики пропонують нам величезний за обсягом фактичний матеріал, де описано вплив як радянської, так і фашистської інформаційної пропаганди на психічний стан жителів окупованих територій СРСР. Але, розглядаючи методи та прийоми радянської пропаганди, автори недостатньо глибоко дослідили механізми нацистської пропаганди, очевидно у зв'язку з тим, що її вивчення не було їх метою. Загалом матеріали, які містять їхні праці, дають можливість, порівнюючи, проаналізувати німецьку і радянську пропагандистську діяльність¹⁹. Значно більше уваги нацистській пропаганді та методам її здійснення приділено в дослідженні російського історика

Ю.Я. Орлова. Уперше методи та принципи пропаганди Третього Рейху піддалися глибокому аналізу. Він спростував міф про те, що нацистська пропаганда є досконалою і професійною, їй ніщо не може протистояти. Було піддано також значній критиці принципи нацистського маніпулювання масами. У своїй праці «Крах німецько-фашистської пропаганди в період війни проти СРСР» Ю.Я. Орлов розкриває техніку «брехні», розвінчує ідеологію диктату, насильства і расизму. Він розкриває механізми психологічної війни, яку вів гітлерівський фашизм проти всіх народів світу. Розвінчуючи пропагандистську діяльність гітлерівської Німеччини, автор мало уваги приділив дослідженню структури нацистського пропагандистського апарату²⁰.

З початку 90-х років вітчизняні науковці отримали можливість глибше знайомитися з дослідженнями зарубіжних істориків, працювати не лише з вітчизняними архівами й матеріалами, але й з документами, які знаходилися за кордоном. Широке коло

питань проблеми інформаційного простору та інформаційної пропаганди розглядали на міжнародних конференціях, де віднині українські вчені історики брали активну участь.

Одним із важливих сучасних джерел інформації стала мережа Інтернет. У мережі Інтернет створені сайти, які присвячені діяльності нацистської адміністрації на окупованих територіях України, пропагандистській діяльності вермахту та військових підрозділів, сформованих з окремих представників національних меншин, що проживали на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Сайти насичені архівними документами та фотоальбомами²¹. За допомогою мережі Інтернет можливо ознайомитися з зарубіжною історіографією, її досягненнями і недоліками. Комп'ютерні технології сприяють використанню нових методичних та технологічних прийомів вивчення джерел, моделюванню суспільних процесів, оперативній систематизації всіх документів і матеріалів.

Інтернет значно розширює джерельну базу з проблеми інформаційної політики гітлерівської Німеччини на окупованих територіях України. Інформаційна політика Німеччини і діяльність гітлерівців висвітлена на основі широкого використання каталогів архівних матеріалів, документів вітчизняних і російських архівів.

Вивченню особливостей німецької національної політики на окупованих територіях України та залучення присвятили свої праці історики Н.В. Бессонов та О.В. Романько. Досліджуючи нацистську політику щодо становища ромів, Н.В. Бессонов загострює нашу увагу на тому, що серед населення окупованих територій України проводилася активна пропаганда проти ромів як «асоціальних елементів». У своєму дослідженні він порівнює голокост із винищенням ромів на окупованій території і саме цим привертає увагу до трагедії цього народу²². Становище татарського населення Криму у своєму дослідженні розглядає О.В. Романько. Він аналізує діяльність мусульманських легіонів, які за сприяння нацистської окупаційної влади ставали військовими підрозділами вермахту. На його думку, німецька окупаційна влада під приводом вирішення національного питання кримських татар намагалася використати їх у боротьбі проти

СРСР. Автор робить висновки про те, що кримські татари йшли на співпрацю з гітлерівською владою внаслідок пережитої національної політики Радянського уряду в передвоєнний період – гоніння на віруючих, переселення, культурно-освітні утиски та ін.²³

Важливим, на нашу думку, є висвітлення морально-психологічного стану бійців Червоної армії, на який впливали інформаційні засоби гітлерівської пропаганди. Цікавою роботою, в цьому контексті, є праця історика Ю.А. Ніколайця, де він досліджує морально-психологічний стан бійців Червоної армії та становище і настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації. У своїй праці автор зазначає, що частина населення України не хотіла йти захищати Радянську країну – режим, який приніс їм стільки горя. Ситуацію, на його думку, ускладнила також й евакуація, під час якої багато людей було кинуте напризволяще, а потім проголошено «ворогами народу». Але не все населення повірило німецькій пропаганді і пішло на співпрацю. Ніколаєць зазначає, що більша частина населення зайняла очікувану позицію, очікуючи розвитку подій на фронтах. Аналізуючи морально-психологічний стан населення, він приходять до висновку, що з часом ставлення людей до окупаційної адміністрації і гітлерівського режиму загалом різко змінилося, що й відіграло значну роль у перемозі Червоної армії²⁴.

Один із засобів нацистської пропаганди на окупованих територіях України, а саме – періодичні видання, досліджував Б.І. Черняков. Він проаналізував умови, у яких формувалася окупаційна преса та її функціонування на території Рейхскомісаріату «Україна» і в зоні військової адміністрації. Досліджуючи директивну базу періодичного друку, автор визначив рівень значимості преси для гітлерівської окупаційної влади і ставку, яку на неї робило керівництво Третього Рейху²⁵. Йому вдалося майже повністю відтворити картину видання періодичної преси на окупованих територіях, завдяки чому ми можемо визначати масштаби впливу даного засобу на свідомість місцевих жителів.

Заслуговує на увагу також праця В.А. Гриневича, у якій він досліджує сталінську політику щодо національних меншин у

роки Другої світової війни. Розглядаючи загальну проблему, автор показує пропагандистську діяльність підрозділів вермахту, спрямовану на виховання бійців німецької армії та впровадження у свідомість німецьких солдат ідей їх расової переваги, війни як засобу завоювання світового панування, відданості нацизму та ін. Гриневич зазначає, що система виховання солдатів і офіцерів здійснювалася за допомогою застосування таких засобів та прийомів: доповідей, фільмів, радіопередач, ретельно продуманої організації дозвілля бійців. Військове керівництво застосовувало доповіді, які готували нацистські теоретики²⁶.

Таким чином, сьогодні вітчизняні історики, враховуючи нові тенденції розвитку історичної науки і застосовуючи нові теоретико-методологічні підходи, визначали агітаційно-пропагандистську політику нацистської Німеччини на окупованих територіях як ідеологічну боротьбу між Німеччиною та СРСР. Вони розглядали пропагандистську діяльність у різних сферах життя населення окупованих територій України – соціальній, культурно-освітній, економічній. Досліджувався морально-психологічний вплив пропаганди на особовий склад Червоної армії та населення України, роль і місце пропаганди в налагоджуванні співпраці місцевого населення з окупаційною адміністрацією.

Пропагандистську політику нацистської Німеччини в період тимчасової окупації України та її вплив на психологічний стан населення вивчали також західноєвропейські вчені та американські історики Е. Хадамовські, Н. Мюллер, Д. Джовет, П. Лонгеріх та ін. Характерною рисою праць цих дослідників, є досить широке використання документів Нюрнбернського процесу, архівних матеріалів Європейських країн, спогадів учасників українського національного руху. Незважаючи на це, окупаційний режим в Україні не став пріоритетним, або хоча б привабливим напрямком у дослідженнях західноєвропейських та американських істориків. Більшість істориків досліджувала нацистську пропаганду в основному в період становлення Націонал-соціалістичної партії в Німеччині. Пропагандистська діяльність Третього рейху серед населення окупованих територій СРСР у німецькій історіографії окремо не виділяється. Цей бік

діяльності нацистського керівництва розглядався лише в загальних рамках проблем окупаційної політики.

Однією з перших робіт, де вивчалася пропагандистська діяльність Націонал-соціалістичної партії Німеччини, була праця сучасника Геббельса О. Хадамовські. Досліджуючи методи пропаганди НСДАП, він прийшов до висновків, що пропаганда і диференційоване застосування сили повинні доповнювати один одного в особливо продуманій формі. Вони ніколи не є абсолютними протилежностями. Застосування сили може бути частиною пропаганди. Саме цей принцип, на думку Е. Хадамовські ігнорувала Націонал-соціалістична партія після приходу до влади в Німеччині²⁷.

Плани нацистської Німеччини щодо захоплення життєвого простору СРСР розглядалися Н. Мюллером. Дослідивши цю проблему, він зробив висновки про те, що політична ціль Німеччини полягала в тому, щоб назавжди покінчити з більшовизмом та комуністичною ідеологією, знищити соціалістичний лад, Радянську державу. Вирішуючи економічні проблеми Третього Рейху, нацисти планували перетворити захоплені території Південно-Східної Європи в аграрно-сировинний придаток «великонімецької економічної сфери» та у важливий ринок збуту її промислової продукції²⁸.

У німецькій історіографії вивчалися окремі заклади німецького пропагандистського апарату. Німецький історик П. Лонгеріх досліджував пропагандистську діяльність Закордонного відділу Міністерства іноземних справ та використання радіомовлення нацистським керівництвом. Він показав, що радіомовлення використовувалося керівництвом Третього Рейху з метою психологічної обробки населення і стало одним із головних методів нацистської пропаганди²⁹.

Так відомий російський історик Л. Наумов аналізуючи події Другої світової війни в праці «Советский Союз во Второй мировой войне» доводить, що з початком війни Радянський Союз мав значні переваги не лише в озброєнні армії, а й в інформаційному оснащенні. Це він пояснює тим, що напередодні Великої Вітчизняної війни в Радянському Союзі вже склався свій особливий інформаційний простір, під впливом

якого і перебувала більша частина населення СРСР. Автор наголошує, що в цій війні Україна стала об'єктом не лише військової, а й інформаційної агресії з боку як Німеччини, так і Радянського Союзу³⁰.

Початок ХХІ століття став новою епохою в дослідженні інформаційної політики нацистської Німеччини та її пропагандистської діяльності. Ця проблема вже не залишається лише історичною. До неї не залишаються байдужими також політологи, психологи і філологи. Це період, коли поняття «нацистська пропаганда» розглядається значно ширше, ніж просто ідеологічне переконання. Формуються такі поняття, як «інформаційна пропаганда», «інформаційна війна», «інформаційний простір», «методи та механізми формування інформаційного простору» та ін. Перші дослідження зроблені в цьому ж напрямку в працях російських учених В.Г. Крисько, Г.Г. Почепцов, І.М. Панарін.

Так у загальній праці В.Г. Крисько «Секрети психологічної війни», присвячені теорії і практиці психологічної дії на свідомість людини та суспільства загалом, досить стисло розглядається пропаганда Німеччини в роки Другої світової війни, у тому числі і серед військовослужбовців Радянської армії. Автор цієї праці глибоко знайомить читача з методами ведення інформаційно-психологічної війни, механізмами і прийомами, які застосовували нацисти проти свого населення та населення східних окупованих територій. Цінність цієї роботи полягає в тому, що автор дає опис двох найбільших пропагандистських кампаній Німеччини на Східному фронті – «Серебряный про-свет» і «Скорпион»³¹.

Сучасний науковий підхід до вивчення інформаційної політики Третього рейху використано в дослідженнях російських учених Н.Л. Волковського³², Г.Г. Почепцова³³ і І.М. Панаріна³⁴. У своїх працях вони вперше роблять спробу цілісного висвітлення методів, механізмів і прийомів інформаційної боротьби, які були застосовані Англією, США, Німеччиною і Радянським Союзом у Першій та Другій світових війнах. Особливу увагу вчені приділили механізмам впливу на суспільну думку, роль засобів масової інформації у військовому протистоянні між

Німеччиною та СРСР. Частково було досліджено структуру нацистського пропагандистського апарату як у самій Німеччині, так і на окупованих нею територіях СРСР. Їх дослідження є надзвичайно актуальним, оскільки інформаційна війна посідає важливе місце в сучасному світі й сьогодні визначає пріоритети сильних держав і суспільств над іншими.

Вивчення методів політичної пропаганди і агітації продовжують історики О. Гогун³⁵ і А. Окороков³⁶. У своїй праці вони звертають увагу на механізми та особливості політтехнологій, які застосовувалися керівництвом Третього Рейху та СРСР на тимчасово окупованих німецько-фашистською армією територіях України. Важливість їхнього дослідження полягає в тому, що більшість матеріалів і німецьких документів: листівки, плакати, газети, що виходили на окупованих територіях, уперше введені до наукового обігу.

Досить цікавими для нас є праці російського історика В.О. Невежина, де він досліджує діяльність сталінського керівництва напередодні та на початку німецько-радянської війни. Розглядаючи версію підготовки нападу СРСР на Німеччину, автор досліджує також підготовку СРСР до інформаційно-ідеологічної війни з Німеччиною³⁷. Створення та діяльність політичного управління, на яке покладалися функції ведення контролю над інформаційними потоками В.О. Невежин підтверджує фактами, що в березні 1941 р. ТАРС почало безпосередню підготовку до інформаційної війни проти відомства Геббельса. Були зібрані відповідні матеріали (витримки з книги «Майн кампф» Гітлера, статті про нацистський «новий порядок» в Польщі і Югославії та ін.)³⁸. Він також акцентує нашу увагу на тому, що, незважаючи на те що на західному кордоні Радянського Союзу військові приготування до війни не велися, йшла активна інформаційно-ідеологічна підготовка особового складу Червоної армії. Така підготовка мала негативні наслідки як для особового складу Червоної армії, так і для населення Радянського Союзу загалом, тому, що основою інформаційно-ідеологічної пропаганди була пропаганда наступальної війни та переконання в непереможності Червоної армії³⁹.

Отже, сучасні історики, досліджуючи загальні теми Другої світової та Великої Вітчизняної війни, переходять до більш конкретних проблем, починають розробляти різноманітні аспекти дослідження інформаційної політики німецької окупаційної влади на захопленій території України. Початок нового етапу в розробці теми пропагандистської діяльності нацистської Німеччини на окупованих територіях було покладено на 3-й міжнародній конференції з історії руху опору в країнах Європи в роки Другої світової війни, яка відбулася в 1963 р. у Карлових Варах, тема якої «Окупаційний режим нацистів в Європі: його форми, методи і розвиток». За її матеріалами було видано збірку «Немецко-фашистский оккупационный режим», де характеризувалася загальна політика гітлерівців на тимчасово окупованій радянській території і показано особливості окупаційного режиму в Білорусії, Прибалтиці та в Україні⁴⁰.

Таким чином, аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблеми формування німецького інформаційного простору в зоні військової адміністрації та в Рейхскомісаріаті «Україна» в роки Другої світової війни свідчить, що вчені використовують різні методологічні та інформаційно-ідеологічні принципи та підходи в дослідженні даної проблеми. Незважаючи на це, тема залишається малодослідженою. Історіографічний екскурс свідчать про те, що тема інформаційного протистояння Німеччини та СРСР потребує глибокого дослідження та визначення окремих важливих питань, які потребують об'єктивного дослідження. Складна політична, воєнна, соціальна, психологічна ситуація, яка виникла ще напередодні, а потім і в роки війни на території України, сприяла формуванню німецького інформаційного простору та швидкому поширенню нацистської пропаганди серед населення окупованих областей України. З початком німецької окупації та під впливом масованої інформаційної атаки на свідомість населення України, місцеві жителі проявляли різне ставлення до окупаційної адміністрації: Одна, незначна частина населення йшла на співпрацю з гітлерівцями з ідейних причин та, вірячи в зміни на краще, інша – зайняла очікувану позицію, третя частина, розуміючи справжні плани нацистів намагалася чинити опір, підтримуючи

партизанів і радянських підпільників, і певна частина населення ставала учасниками різних напрямків українського самостійницького руху. Такі категорії населення сформувалися під впливом німецької інформаційної політики, пропагандистської діяльності, яка чинила морально-психологічний тиск на цивільне населення, вселяла почуття зневіри, розгубленості, приреченості та жаху. На нашу думку, така інформаційно-пропагандистська політика німецької окупаційної адміністрації сприяла невизначеності значної частини населення в питанні, з ким бути, і проти кого боротися, і чи боротися взагалі. Важливим фактором також став вплив пропагандистської діяльності українських національних рухів, який з одного боку пропонував місцевим жителям альтернативне рішення – боротися проти всіх за створення власної держави, а з іншого – ускладнював становище селянства, яке більше переймалося своїм економічним становищем, ніж політичним.

Щодо діяльності на окупованих територіях ОУН та УПА необхідно зазначити, що матеріали їхніх похідних груп дають нам досить чітку картину ситуації, що склалася на територіях під нацистською окупацією, а також розкривають їхню інформаційну політику стосовно населення, Радянської влади та окупантів. Внаслідок ідеологічного тиску в СРСР, радянські історики оцінювали діяльність ОУН та УПА в роки війни однозначно – негативно, як ворогів власного народу, які співпрацювали з гітлерівською владою. Історіографія, яка представляє праці істориків української діаспори, висвітлювала діяльність цих політичних організацій як патріотичну, спрямовану на захист української державності. Але протягом останніх 60-х років і серед самих українських націоналістів і серед колишніх радянських партизанів існують різні точки зору на діяльність ОУН та УПА, можливо, саме тому це питання і понині є надзвичайно актуальним і дискусійним.

Таким чином, проблему інформаційної політики гітлерівської Німеччини на окупованих територіях України почали досліджувати більш глибоко і об'єктивно. Вітчизняні та зарубіжні історики висловили різні погляди на головні аспекти цієї проблеми: умови, у яких здійснювалася інформаційна нацист-

ська політика, методи та прийоми пропаганди, масштаби її прояву та впливу, концептуальні засади гітлерівської політики на окупованих територіях, осмислення морально-психологічного становища населення та його поведінки, роль інформаційної політики в співпраці представників місцевого населення з окупаційною владою, порівняльні характеристики цієї пропагандистської діяльності в Рейхскомісаріаті України, у зоні військової адміністрації та в Дистрикті «Галичина», порівняльний аналіз впливу пропаганди на населення європейських окупованих країн та України. Що стосується діяльності ОУН та УПА в умовах німецько-фашистської окупації, то, на думку історика Д.Веденєєва підготовка до масштабного протистояння зі сталінським режимом об'єктивно підштовхувала до зближення Організацію українських націоналістів і командування УПА до контактів із Третім Рейхом⁴¹ [334, с. 381–414].

Якщо говорити про впливи нацистської інформаційної політики на учасників ОУН та УПА, то необхідно зазначити, що діяльність ОУН розпочалася ще до Другої світової війни і спрямована вона була на створення власної української держави, і тому німецька пропаганда не справила великого впливу на українських націоналістів. Вона прагнула використати ситуацію, щоб вийти з під «опіки» СРСР у період військового протистояння між Німеччиною і Радянським Союзом. Наскільки потужною і ефективною виявилася політика німецької керівництва на окупованій території України, можна судити з підтримки її місцевим населенням у різні періоди війни та за силою радянської контрпропаганди і партизанського руху.

---

¹ Фуллер Дж.Ф.Ч. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Дж.Ф.Ч. Фуллер – М.: Иностранная литература, 1956 [Електронний ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/fuller/index.html>

² Lasswell H.D. The structure and function of communication in society. In: Bryson, (ed.) The Communication of Ideas. N.Y.: Harper and Brothers, 1948. – 412 p.

³ Крысько В.Г. Секреты психологической войны. Перипетии психологической войны. [Электронный ресурс]: <http://www.evarartist.narod.ru/text19/011.htm>

⁴ Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика / И.Н. Панарин. – М., Горячая линия – Телеком, 2006. – 352 с.

⁵ Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/>

⁶ Там само.

⁷ План «Барбаросса»: Сборник документов. – Берлин, 1970. – 420 с.

⁸ Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.

⁹ Там само.

¹⁰ Шрейдер Ю.А. Системы и модели / Ю.А. Шрейдер, А.А. Шаров. – М.: Радио и связь, 1982. – 152 с.

¹¹ Кукин Д.М. Партия большевиков – вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза / Д.М. Кукин. – М., 1951; Тельпуховский Б.С. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945) / Б.С. Тельпуховский. – М., 1952. – 575 с.; Чекалин М.В. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне / М.В. Чекалин. – Л., 1955. 284 с.; Шатагин Н.И. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне / Н.И. Шатагин. – М., 1955. – 320 с.

¹² Гинзбург Л. Потусторонние встречи / Л. Гинзбург. – М., 1990. – 312 с.

¹³ Мельников Д., Черная Л. Преступник номер один. Нацистский режим и его фюрер / Д. Мельников, Л. Черная. – М.: Новости, 1981. – 432 с.

¹⁴ Галкин А.А. Германский фашизм / А.А. Галкин. – М., 1967. – 399 с.

¹⁵ Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с.

¹⁶ «Совершенно секретно. Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Составитель полковник В.И. Дашичев. Под ред. Н.Г. Павленко. – М., Наука, 1967. – 752 с.

¹⁷ Коваль М. В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. /

М.В. Коваль / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: М. В. Коваль (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 231 с.

¹⁸ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 335 с.

¹⁹ Ивлев И.А. Оружие контрпропаганды, Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. Сборник материалов / И.А. Ивлев, А.Ф. Юденков. – М., Мысль, 1988. – 287 с.

²⁰ Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю.Я. Орлов. – М., 1985. – 176 с.

²¹ Допрос подсудимого Шпеера. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. [Электронный ресурс]: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>; 1941 год – уроки и выводы [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/1941/index.html>; Historicus. Историк – общественно-политический журнал. Режим доступа до журналу: <http://www.historicus.ru/proraganda/>; Аспекты теории и практики информационно-психологического воздействия. 2. Информационно-психологическое воздействие на войска и население противника в годы первой и второй мировых войн – Режим доступа до журналу: http://www.vrazvedka.ru/main/yitikal/lekt-02_02.shtml; Допрос подсудимого Шпеера. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. [Электронный ресурс]: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>; Жадов А.С. Четыре года войны. [Электронный ресурс]: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/; Жолквер-Краснопольской В. Радиополитика и радиопропаганда в Третьем Рейхе. [Электронный ресурс]: [http://lib.rus.ec/b/149273/read](http://209.85.129.132/search?q=cache:0oaохU1ynaAJ:www.radioscanner.ru/info/article; Замечания и предложения «восточного министерства» по генеральному плану «ОСТ». [Электронный ресурс]: <a href=); Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/>; Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Слухи как фактор манипуляций – С. Зелинский [Электронный ресурс]: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-09.htm>; Киевский телеграф 1–7 июля 2005. – № 26 (268). Режим доступа до журналу: <http://209.85.129.132/search?q=cache:e4EK1vWJBb0J:www.telegrafua.com/268/history>; Радиовещание в Третьем Рейхе. [Электронный ресурс]: http://mirslouvrei.com/content_his/RADIOVESHNANIE-V-TRETEM-REJXE-52288.html; Фуллер Дж. Ф.Ч. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический

обзор / Дж. Ф.Ч. Фуллер – М.: Иностранная литература, 1956 [Электронный ресурс]: <http://militera.lib.ru/h/fuller/index.html>

²² Бессонов М. Пораймос і Голокост / М. Бессонов // Голокост і сучасність. – № 1, 2007. – С. 72–81.

²³ Романько О. Крым, 1941–1944 гг.: Оккупация и коллаборационизм: Сборник статей и материалов / О. Романько. – Симферополь: «Магистр», 2004. – 137 с.

²⁴ Николаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації: [червень 1941 – липень 1942 рр.] / Ю.А. Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 64 с.

²⁵ Черняков Б. Окупаційна преса Рейхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки. Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – С. 51–68.

²⁶ Гриневич В.А. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. / В.А. Гриневич / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України» – К.: Сфера. 2005. – С. 182–187.

²⁷ Hadamowsky E. Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik / E. Hadamowsky. – Oldenburg, 1933. – 128 s.

²⁸ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Н. Мюллер [Пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко]. Под редакцией А. Юденкова. – М., Воениздат, 1974. – 387 с.

²⁹ Longerich P. Propagandisten im Krieg. Die Pressabteilung des Auswartigen Amtes unter Ribbentrop / P. Longerich. – Munchen, 1987. – 215 p.

³⁰ Наумов Л. Советский Союз во Второй мировой войне: Критический очерк советской историографии войны. Русское издание Александра Прегер / Л. Наумов. – Los Angeles, 1996. – 464 с.

³¹ Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г. Крысько / Тараса. А.Е. [Под общ. ред.] – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.

³² Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. – Ч. 2 / Н.Л. Волковский. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – 729 с.

³³ Почепцов Г.Г. Информацтонные войны – основы военно-коммуникативных исследований / Г.Г. Почепцов. – К., 1998. – 332 с.;

Почепцов Г.Г. Психологические войны / Г.Г. Почепцов. – М: «Рефл-бук», – К.: «Ваклер». – 2000. – 258 с.

³⁴ Панарин И. Н. Информационная война и геополитика / Панарин И.Н. – М.: Издательство «Поколение», 2006. – 560 с.; Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика / И.Н.Панарин. – М., Горячая линия – Телеком, 2006. – 352 с.

³⁵ Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.

³⁶ Огороков А. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны / А. Огороков. – М., Русский путь. – 2007. – 288с.

³⁷ Невежин В.А. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в предверии “священных боев” 1939–1941 гг. / В.А. Невежин. – М., 1997. – 286 с.

³⁸ Невежин В.А. Если завтра в поход... / В.А. Невежин. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.

³⁹ Невежин В.А. Застольные речи Сталина. Документы и материалы / В.А. Невежин. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Булат, 2003. – 544 с.; Невежин В.А. Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 года (По итогам «незапланированной дискуссии» российских историков) / В.А. Невежин // Отечественная история, 1999, – № 5, с. 108–124.

⁴⁰ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). Сб. статей / Под ред. Е.А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

⁴¹ Веденеев Д.В. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943–1945 рр.) / Д.В. Веденеев // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 381–414